

UDK BROJEVI: 726.54(497.11)"1990/2012"
ID BROJ: 197085964

Aleksandar Kadijević
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

STRATEGIJE NOVOG SRPSKOG CRKVENOG GRADITELJSTVA I NJIHOV UTICAJ NA NEPOSREDNO OKRUŽENJE (1990-2012)

Apstrakt:

U novom srpskom crkvenom graditeljstvu razvijanom u matici (1990-2012), uočljivo preovlađuju tri glavne koncepcijske strategije: raspostranjena mimetičko-monumentalistička, autorski slobodnija srednja linija i radikalno inovativna, udaljena od tradicije i konvencionalnog jezika sakralnog neimarstva. U sklopu prve strategije dosledno se poštuje ideološki preduslov crkvenih vlasti za kreiranjem nacionalno prepoznatljivih hramova, dok je u drugoj i trećoj taj zahtev donekle zanemaren u korist originalnijih postmodernih tumačenja. Iako se urbanističkom uklapanju novih crkava u neposrednu okolinu deklarativno poklanja pažnja, praksu opterećuju improvizacija i neznanje, pa i nedopustiva nezainteresovanost za primenu osnovnih urbanističkih načela. Autorski paroksizam monološki usmerenih graditelja uglavnom rezultira urbanistički nekontekstualnim i degradativnim rešenjima. Nedovoljno se vodi računa o pejzažnom pozicioniranju novih hramova, kao i uslovima njihovog sagledavanja sa bitnih komunikaciono-vizuelnih punktova. Otud malobrojni kritičari takvog stanja opravdano zaključuju da se u savremenoj srpskoj arhitekturi ne shvata značaj hrama u vizuelnoj prezentaciji grada.

Ključne reči: arhitektura, crkve, stilske strategije, tradicija, inovacija

Ovaj rad nastao je u okviru projekta
"Srpska umetnost 20. veka: nacionalno i Evropa"
Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije (ev. br. 177013).

Osim zadovoljenja duhovnih potreba generacija vernika, hrišćanski hramovi svojom arhitekturom uveliko utiču i na izgled neposrednog graditeljskog okruženja koje im se u sistemima simboličkih topografija širih konteksta dugotrajno podređivalo. No, od renesanse naovamo preovlađuje obrnut proces u kome gusto formirane urbane celine sužavaju prostorne mogućnosti za interpoliranje ekspanzivnih hramova, primoravajući neimare da se prilagođavaju strukturi zatečenih matrica.¹ Analizirajući taj urbanistički osetljiv, ali prečesto spontano profilisan međuodnos, istoriografi su diferencirali nekoliko njegovih pojava oblika – od gradotvornih i kontekstualnih, do kontrastnih i degenerativnih. Osim spoljnih ograničenja, na razvoj sakralnog graditeljstva utiču i unutrašnje promene u liturgijskoj praksi,² najmanje rastumačene u istoriografiji istočnohrišćanskog neimarstva.

Među crkvama o čijem uplivu u neposredno okruženje postoje potpuniji kritički osvrti, prednjače najpoznatiji spomenici ranohrišćanske, srednjovekovne, renesansne i barokne epohe, monografski iscrpno analizirani. Sa druge strane, uloga sakralnih građevina u preobražaju urbanih centara tokom 19. i 20. stoleća, nije temeljito valorizovana. Osim nedostatka kompetentnih tumača, tome su doprinele i ustaljene predstave o neoriginalnosti i improvizatorskom karakteru većine izgrađenih hramova, u koje su projektanti, iskazujući lojalnost vladajućem duhu vremena,³ neretko unosili simbole i iz sekularne likovne sfere.

Delimično utemeljen, manir nenaklonjene kritike se preneo i na vrednovanje recentnih sakralnih građevina, čiji se svakodnevno merljiv uticaj na susedno okruženje istoriografski zaobilazi. Za razliku od zainteresovanih sociologa, urbanih antropologa i ekologa, čije pravovremene kritičke primedbe pragmatični arhitekti, naručioci i donatori hramova uglavnom ignorišu, autoritativni istoričari arhitekture (iako najpozvaniji da komentarišu aktuelne poduhvate sa dubljeg kulturno-civilizacijskog stanovišta) to čine nerado, principijelno distancirani od pojava za čiju valorizaciju priželjkuju razmak od bar trideset godina. Otud se građenje crkava nesmetano nastavlja u sebi podobnom, ne uvek i društveno kontrolisanom i urbanistički primerenom smeru.

Kao oblast Balkana u kojoj je sakralno neimarstvo tokom poslednje dve decenije zabeležilo osetnu ekspanziju sa znatnim efektima na okolinu, izdvaja se prostor Srbije. Započeto u ranohrišćanskoj epohi, nastavljeno u poznom srednjem veku, tokom dugotrajne turske vladavine odlučno onemogućavano, građenje pravoslavnih hramova je oživelo u ustaničkoj Srbiji (od 1804), a posebno pod autoritarnom vlašću kneza Miloša Obrenovića. Iako je odražavalo skromne materijalne uslove zaostale orijentalizovane sredine, postepeno se transformisalo i priklonilo evropeizacijskim procesima.⁴ Pod uticajem Beča negovano u akademizovanoj neovizantijskoj formi, najplodnije emancipatorsko razdoblje je zabeleženo u periodu između svetskih ratova (1918–41).⁵ Omasovljenje crkvenog graditeljstva podstaknuto je usponom vizantologije i ujedinjenjem oblasti Srpske pravoslavne crkve u patrijaršijsku organizaciju (1920). Raznovrsne, invencijom nadgrađene parafraze elemenata nacionalne medievalne i vizantijske arhitekture,⁶ preovlađivale su na ostvarenjima vodećih autora – Momira



BOGDAN NESTOROVIĆ – ALEKSANDAR DEROKO, HRAM SV. SAVE, BEOGRAD (1926-2012)

Korunovića, Petra Popovića, Dušana Živanovića, Aleksandra Deroka, Viktora Lukomskog, Ivana Rika i Vasilija Androsova. Uz zadovoljavanje umetničkih aspiracija posvećenih neimara, crkva je novim hramovima odašiljala i poruke o poželjnom pravcu razvoja srpske kulture, propagirajući obnovu stolicima potisnutih vrednosti. Osim prostora Srbije, njena graditeljska aktivnost je zahvatila zapadna i južna područja Kraljevine SHS (od 1929. Jugoslavije), pa i krajeve lišene autohtonog pravoslavnog stanovništva, u čemu pojedini stručnjaci prepoznaju imperijalističko nametanje verskih i nacionalnih simbola drugima.⁷ U urbanističkom smislu, crkve su postajale stožerne „krune” gradskih ambijenata i reperne oznake njihovog verskog i kulturnog identiteta. No njihovo prostorno pozicioniranje i arhitektonsko oblikovanje obeležile su brojne improvizacije i kontroverze, zbog čega je i estetički rezultat ukupnih stremljenja zbirno skroman. Vizuelnom monumentalizacijom i hiperprodukcijom hramova, u pojedinim razdobljima je prenaplaćavana uloga crkve kao institucije i podupirana njena ideološko-politička, na štetu primarne duhovne uloge.



MIHAJLO MITROVIĆ, HRAM SV. VASILIJ A OSTROŠKOG, BEOGRAD (1995-2000)

Bombardovanjem Beograda početkom aprila 1941. godine i fašističkim rasparčavanjem zemlje, prekinuto je plodotvorno međuratno razdoblje srpskog crkvenog graditeljstva. Po oslobođenju od okupatora i uvođenja socijalističkog poretka, građenje monumentalnih hramova je zadugo obustavljeno. Novi vlastodršci, oslonjeni na efikasni ideološko-propagandni i represivni policijski aparat, nastojali su da iskorene religijska osećanja građana ili da ih barem svedu na zanemarljivu meru. No, kako je u istoriografiji napomenuto – niti je religija sasvim nestala, niti je ugušen otpor u crkvenim redovima.⁸

Efikasno usporavajući izgradnju novih, država je dozvoljavala, a ponekad i pomagala obnovu parohijalnih bogomolja devastiranih u svetskom ratu. Ali u neposrednom okruženju najupadljivijih gradskih hramova nije sankcionisala podizanje nametljivih stambeno-poslovnih objekata koji su im umanjivali vizuelni značaj. Eklatantni primeri te zloupotrebe zabeleženi su u neposrednom okruženju Hrama sv. Save na beogradskom Vračaru. I u užim stručnim krugovima sakralna arhitektura je dugo smatrana prevaziđenom. Isključena je iz nastave na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu, delimično i zbog nastojanja da se okameni dominacija „neupitnog“ modernizma. Stanje se donekle popravilo sredinom osamdesetih godina, kada je dozvoljeno dovršenje Hrama sv. Save, koje se pretvorilo se u prvorazredan nacionalni kulturni poduhvat.⁹ I postepeni upliv postmodernizma u srpsku kulturu podstakao je obnovu religijske svesti i koncepcija crkvene arhitekture.¹⁰

Insuficijencija bogomolja u odnosu na znatan porast populacije i promene urbane strukture, iziskivala je podizanje većeg broja gradskih hramova. U pojedinim eparhijama, poput šumadijske, masovna izgradnja crkava je zahvatila i razvijenije seoske sredine. Vraćeno dostojanstvo crkvi i graditeljima bogomolja, uz pokretanje arhitektonskih biroa specijalizovanih za tu oblast, povećalo je zanimanje javnosti za izgradnju hramova. Podizanje crkava je, nakon dugotrajnog javnog ignorisanja, medi-



jski popularisano i pravovremeno stručno komentarisano (bar kada su u pitanju najznačajniji poduhvati preduzimani u većim centrima).

Mnoštvom novoizgrađenih i dovršenih starijih crkava, kao vizuelnih stožera urbanih celina, podcrtavan je „pravoverni“ pravac razvoja srpske kulture. Insistiranje na konzervativnim oblikovnim (ali ne uvek i retardiranim prostorno-konstruktivnim rešenjima), proisteklo je iz tradicionalističke orijentacije crkvenih velikodostojnika, nepoverljivih prema neoduhovljenim tekovinama ateističko-globalističke kulture,¹¹ čijim bi se usvajanjem oslabili temelji srpskog nacionalnog identiteta.

U novom srpskom crkvenom graditeljstvu razvijanom u matici (1990-2012),¹² uočljivo preovlađuju tri glavne koncepcijske strategije: *mimetičko-monumentalistička* (najraspostranjenija i najpopularnija), *autorski slobodnija srednja linija* (podržana od liberalne intelektualne javnosti, koliko i od formalističkih stega distanciranih graditelja) i *radikalno inovativna* (udaljena od tradicije i konvencionalnog jezika sakralnog neimarstva).¹³ Doslovno i isključivo ugledanje na sopstvene srednjovekovne graditeljske uzore, karakteristično za prvi, tradicionalistički usmeren projektantski tok, delom je proisteklo i iz nametnute kulturno-političke izolovanosti srpskog društva tokom devedesetih godina prošlog stoleća, kada ono nije moglo da se upozna sa aktuelnim svetskim stremljenjima i neposrednije okrene simboličnim formama izražavanja u arhitekturi. Primeri prve strategije (hramovi Predraga Ristića, Radoslava Prokića, Ljubiše Folića, Ljubice Bošnjak, Dragana Bobića i drugih autora), pokazuju da je dosledno poštovan ideološki preduslov crkvenih vlasti za kreiranjem nacionalno prepoznatljivih hramova, dok je u drugom taj zahtev donekle zanemaren u korist originalnijih postmodernih tumačenja (crkve Mihajla Mitrovića, Miladina Lukića, Nebojše Popovića, Branka Pešića i Spasoja Krunića). Pogotovo su u gradskim sredinama udaljenim od centara u kojima su se vodile podsticajne diskusije, crkve dobijale eksplicitno nacionalno i regionalno geopolitičko obeležje, izraženo evokativnim siluetama prože-

tim citatima, što je jednako praktikovano i u dalekoj dijaspori. Unutar prve strategije kvantitativno preovlađuje konzervativni evokativno-parafrazirajući pristup, zasnovan na dubokom respektu prema „neprikosnovenim“ uzorima nacionalnog medijskog graditeljstva. U stilistici kompromisne srednje linije on je manje doslovno i slobodnije razrađen, dok je u trećoj najinventivnijoj, potpuno napušten (hramovi i projekti Branislava Mitrovića, Borisa Podreke, Saše Buđevca i Dragana Živkovića).



NEBOJŠA POPOVIĆ, HRAM SV. DIMITRIJA
SOLUNSKOG, BEOGRAD (1998-2001)



BRANKO PEŠIĆ,
HRAM SV. PETKE, BEOGRAD (2002)

Mnoštvo novijih crkava u gradovima Srbije, podignutih na periferijama, a ređe u njihovim centrima (zbog postojanja ranijih katedralnih i parohijskih hramova),¹⁴ svojom vizuelnom nametljivošću širem okruženju utiskuje poseban, ne uvek i umetnički dostojan pečat.¹⁵ Iako uglavnom opstoje u oštrom estetskom kontrastu sa zatečenim istorijskim i novijim tranziciono-globalizacijskim okruženjem, kao i sa onim nešto starijim modernističkim (na Novom Beogradu, delovima Novog Sada i Niša), uveliko su zadovoljile elementarne potrebe vernika na terenu. Dešava se da i njihov hiper-nametljiv, nezgrapno predimenzioniran oblik, lišen dodirnih tačaka sa lokalnom tradicijom, izaziva negodovanje stanovništva drugih konfesija (naročito u Vojvodini). Na negativnu ocenu prosvetljenosti publike, utiče i hiperprodukcija novih crkava, čija se gradnja neretko produžava unedogled, izvan svake civilizacijski prihvatljive mere (zbog ekonomskih neprilika, ali i loše postavljene finansijske strategije).

Na nizak umetnički nivo većine izgrađenih hramova uticala je i poslovična žurba crkvenih naručilaca, odlučnih da za kratko vreme svojim sredinama podare što veći i prostraniji hram. Izvođače su dodatno pritiskali nestrpljivi privatni donatori, među kojima su se, neočekivano, našli i kontroverzni biznismeni, tranzicioni preduzetnici, bankari i industrijalci čiji kapital nije uvek bio legalno stečen, kao i „heroji“ i „patrioti“ iz poslednjih ratova. Uz to, većina realizovanih arhitektonskih sklopova nije dobila pravovremeno, estetski usaglašeno unutrašnje uređenje (mobilijara, plastičnog ukrasa, živopisa i ikonopisa). Ipak, demokratizacija društvenih odnosa doprinela je da crkvene vlasti mnogo tolerantnije doživljavaju ulogu angažovanih projekatara, među kojima je bilo sve više žena i autora za koje se znalo da nisu dosledno posvećeni strogo hrišćanskom načinu života.

Voluntarizam privatnih donatora i njima naklonjenih hramovnih starešina ponekad rezultira neprincipijelnom zamenom prvobitnih patrona crkava, kako bi se izašlo u susret uticajnijim, tokom gradnje pridošlim priložnicima. Ni natečajni žiriji nisu uvek adekvatno selektovani, budući da retko okupljaju stručnjake iz svih relevantnih oblasti (projektovanja crkava, urbanizma, istoriografije, liturgike i enterijerne sakralistike). Uz sve to ni konkursne propozicije često nisu precizno obrazložene, što



BRANISLAV MITROVIĆ – BORIS PODREKA,
HRAM SV. ĆIRILA I METODIJA, BEOGRAD (1996-2012)



SAŠA BUDEVAC,
KAPELA NA BUBNJU, NIŠ (2002-2003)

kod zainteresovanih autora stvara krupne metodološke nedoumice, a rezultira iznuđenim improvizacijama i odustajanjima.

U sklopu zaokruženih ili odmaklih poduhvata izgradnje hramova, nesumnjivo je najdelikatnije pitanje njihovog urbanističkog uklapanja u neposrednu okolinu. Iako se tome deklarativno poklanja pažnja, praksu opterećuju improvizacija i neznanje, pa i nedopustiva nezainteresovanost za primenu osnovnih urbanističkih načela. Autorski paroksizam monološki usmerenih graditelja, podržan megalomanijom sveštenstva, mahom rezultira urbanistički nekontekstualnim i degradativnim rešenjima. Nedovoljno se vodi računa o pejzažnom pozicioniranju novih hramova, kao i uslovima njihovog sagledavanja sa bitnih komunikaciono-vizuelnih punktova. Otud malobrojni kritičari takvog stanja opravdano zaključuju da se u savremenoj srpskoj arhitekturi ne shvata značaj hrama u vizuelnoj prezentaciji grada.¹⁶ Greške se čine i pretrpavanjem šire okoline monumentalnih crkava parohijskim domovima, fontanama, školskim, vaspitnim i ekonomskim objektima, čime se njihova, ionako ograničena sagledljivost, dodatno umanjuje (slučaj Hrama sv. Save na Vračaru).

Zbog poštovanja kanonske orijentacije oltarskih apsida hramova ka istoku često se dešava da nove crkve položajno remete pravilan niz susednih objekata drugih namena, odstupajući od usvojenih urbanističkih planova. Indikativan je primer Hrama sv. Simeona na Novom Beogradu, koji osim u situacionom pogledu, estetski opstoji u snažnoj opoziciji prema neoekspresionističkim poslovnim i stambenim blokovima izgrađenim oko beogradske „Arene“. Nije celishodno ni što se deo projektovanih hramova podiže preblizu uličnih raskršća ili neposredno uz visokofrekventne saobraćajnice (Hram sv. Petke na Čukaričkoj padini Branka Pešića).



BRANISLAV MITROVIĆ, HRAM ROĐENJA PRESVETE BOGORODICE, ŠTIPINA (2006-2011)

U prostoru se neretko inicira trajno zamrznuti „sukob” između vizuelnih simbola crkve i transnacionalnog krupnog (i domaćeg sitnog) kapitala, pa se u blizini nepreglednih tržnih centara, bleštećih banaka, osiguravajućih kompanija, futurističkih koncertno-sportskih dvorana, kladionica, kafića i agresivnih bilborda, podižu crkve. Štetu nanosi i rasprostranjeni voluntarizam lokalnih vlasti, koja zbog povlađivanja biračima olako dopušta gradnju bogomolja na neuređenom poklonjenom ili opštinskom zemljištu, bez prethodne provere njegovih geofizičkih svojstava (što se najnepovoljnije odrazilo na gradnju Hrama Sv. Spasa u Prištini). U teoriji se nastoji da se na svakih 10.000 stanovnika izgradi po jedan novi hram (po mogućnosti pored škola), ali se to ne uspeva dosledno sprovesti. Grade se i posebna crkvena obdaništa unutar porti, što zahteva sasvim novi pristup u njihovom arhitektonskom osmišljavanju. Porte crkava, kao osvećeni prostori njihovog užeg okruženja, se improvizatorski prilagođavaju funkcionalnim potrebama današnjice (sa parkinzima, pešačkim stazama, dečjim igralištima, fontanama), umesto da se uređuju shodno kanonima i utemeljenim teorijskim traktatima.¹⁷

Koliko zbog dugotrajne marginalizacije starijih hramova i nepažnje pri izvođenju savremenih poduhvata, većina srpskih gradova i dalje ostavlja utisak dehistijanizovanih naseobina. Otud je uklopljenost hramova u pejzažno okruženje znatno uspešnije ostvarena u seoskim i slabo naseljenim sredinama. Primeri hramova u Jajincima, kapele na Bujnu iznad Niša i zavetne crkve u Štipini pokazuju u kojoj meri je to dostižno. Za razliku od parohijalne gradske, manastirska arhitektura se sporo obnavlja u skromnom obimu. Više se pažnje poklanja osavremenjenju njenih postojećih infrastrukturnih, rezidencijalnih i ekonomskih kapaciteta, nego što se grade novi kompleksi. Kvalitativne oscilacije opterećuju i korpus memorijalne sakralne arhitekture, koji se neretko razvija na najneočekivanijim i neprikladnim mestima.

Može se zaključiti da je uloga SPC u prekomponovanju javnih prostora u Srbiji početkom 21. stoleća veoma aktivna i programski neujednačena. Težeći jačanju svog društvenog položaja, ona pospešuje masovnu gradnju hramova, ne vodeći dovoljno računa o njihovom estetskom i urbanističkom uređenju. Kada poduhvate osmišljava u saradnji sa autoritetima iz tehničkih i humanističkih disciplina, postiže umetnički znatno respektabilnije rezultate nego kada odluke prepušta nekompetentnim improvizatorima iz parohija. No i pored velikog civilizacijskog značaja, njene tekovine se nedovoljno prosuđuju u tematskim zbornicima i malobrojnim konferencijama posvećenim uređenju javnih prostora u Srbiji.

Budući da se stihijsko građenje po parohijama nesmetano nastavlja (za šta je dovoljna elementarna saglasnost nadležnog episkopa), radi dosezanja većeg kvaliteta i društvenog legitimiteta planiranih poduhvata, bilo bi celishodno da se u tu oblast ponovo uvede centralistički nadzor (kao u doba kneza Miloša ili u međuratnom razdoblju). Kontrolu bi vršilo posebno stručno telo osnovano pri Patrijaršiji SPC, sastavljeno od kompetentnih teologa, urbanista, arhitekata, sociologa, istoričara umetnosti i urbanih antropologa, koje bi pomno pratilo osmišljavanje i izvođenje novih crkava.

Može se zaključiti da se ishod višedecenijskih ideoloških sporenja u srpskoj kulturi oko izbora adekvatnih paradigmi, na koji nije imuna ni crkvena arhitektura (u većoj meri oslonjena na tradiciju nacionalnog stila, a u manjoj otvorena za globalizujuće tendencije), za sada ne nazire, niti će biti jednoznačan. Ubrzanje procesa društvene tranzicije i političke integracije u Evropsku Uniju nesumnjivo će ohrabriti apstraktnim inovacijama sklone projektante, a istovremeno destimulisati zagovornike tradicije i krutih kanona. No budući da istorija celokupnog srpskog sakralnog graditeljstva pokazuje da se ono najplodnije razvija u prostoru između uticajnih spoljnih paradigmatičnih kultura i unutrašnje samosvesti, govori o vitalnosti njegove srednje legitimističke linije, čije se neradikalne tekovine čine najprimerenijim stepenu aktuelnog kulturnog razvitka.

Sa proticanjem vremena i uspostavljenjem adekvatne istorijske distance zaključci o uticaju strategija savremenog pravoslavnog graditeljstva na razvoj okruženja u Srbiji biće znatno potpuniji. Multidisciplinarna razmatranja pojedinačnih primera tog civilizacijski složenog procesa detaljnije će osvetliti i njegov opšti, mnogim konverzama obeležen tok.

- ¹ B. Brolin, *Arhitektura u kontekstu, Građevinska knjiga*, Beograd 1988; L. Mamford, *Grad u istoriji*, Book-Marso, Beograd 2001; W. Muller, G. Vogel, *Atlas arhitekture* (1-2), Građevinska knjiga, Beograd 2005.
- ² Z. Sokol Gojnik, A. Crnčević, O. Šćitaroci, *Utjecaji na preobrazbe kršćanske liturgijske arhitekture do 20. stoljeća*, *Prostor* 19 (2011), 2 (42), Zagreb 2011, 283-295.
- ³ A. Kadijević, *Архитектура и дух времена*, Грађевинска књига, Београд 2010.
- ⁴ Videti: *Традиција и савремено српско црквено градитељство* (ур. Б. Стојков и З. Маневић), ИАУС, Београд 1994; Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882-1914)*, Филозофски факултет, Београд 2007.
- ⁵ М. Лечић, *Изградња и обнова цркава и манастира од 1920. до 1941. године*, у: СПЦ 1920-1970, Свети Архијерејски Синод СПЦ, Београд 1971, 65-125; М. Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, Завод за уџбенике, Београд 2007, 189-213; А. Кадиевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX- средина XX века)*, Грађевинска књига, Београд 2007, 181-320; В. Обреновић, *Српска црквена архитектура 1918-1941, токови и обележја* (рукопис магистарског рада у библиотеци Одељења за историју уметности Филозофског факултета), Београд 2008.
- ⁶ А. Кадиевић *Евокације и парафразе византијског градитељства у српској архитектури од 1918. до 1941. године*, у: Ниш и Византија II, Скупштина града Ниша, ДИГП Просвета, Ниш 2004, 381- 94.
- ⁷ А. Ignjatović, *Vizija identiteta i model kulture. Srpske pravoslavne crkve izvan granica Srbije 1918-1941*, у: *Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti* (ur. T. Cipek i O. Milosavljević), *Disput*, Zagreb 2007, 167-91.
- ⁸ А. Кадиевић, *Три новије цркве Београда - три подстицаја развоју српског сакралног градитељства*, *Наслеђе* XI, Београд 2010, 114.
- ⁹ М. Јовановић, *Храм св. Саве у Београду*, Задужбина Илије Коларца, Београд 2007.
- ¹⁰ A. Damljanovic, *The Orthodox Temple in Contemporary Context*, in: *Architecture and Urbanism at the Turn of III Millennium*, Faculty of Architecture, Belgrade 1996, vol. 1, 537-39.
- ¹¹ R. Bogdanović (ur.), *Nova urbanost, globalizacija – tranzicija*, Друштво urbanista Beograda, Beograd 2007; A. Stupar, *Grad globalizacije*, Orion art, Beograd 2009.
- ¹² Истраживања архитектуре новјих српских цркава изграђених у ближој и даљој дијаспори још увек нису систематски предузимана.
- ¹³ A. Kadijevic, M. Pantovic, *The Concepts and Identity of the New Serbian Orthodox Ecclesiastical Architecture (1990-2009)*, *Conference Proceedings* (ed. E. Cobian), Ourense 2009.
http://www.arquitecturareligiosa.es/historial_congresos/congreso01_2009/documentos/lectura/36.pdf.
- ¹⁴ V. Đokić, *Urbana tipologija: gradski trg u Srbiji*, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд 2009.
- ¹⁵ B. Bojović, *Vizuelna organizacija i prezentacija Beograda*, *Изградња*, 9-10, Београд 1984, 57-62; *Isti, Crkva u slici grada*, *DaNS* 20–21, Novi Sad 1997, 56–57; Đ. Bobić, *O crkvi u gradu...*, у: *Beleženje po Beogradu*, Samizdat B92, Beograd 2010, 209-12.
- ¹⁶ B. Bojović, *Crkva u slici grada...*, 57.
- ¹⁷ V. Čerimović, *Pravoslavna crkvena porta i savremena urbanost*, у: R. Bogdanović (ur.), *Nova urbanost, globalizacija-tranzicija*, 251-66.

Aleksandar Kadijević
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

STRATEGIES OF NEW SERBIAN CHURCH ARCHITECTURE (1990-2012) AND THEIR INFLUENCE ON DIRECT ENVIRONMENT

Summary:

In new Serbian Church architecture, developed in the mainstream (1990-2012), three main conceptual strategies are evidently prevalent: the mimetic-monumentalist strategy (the most common and most popular), a more free middle line (supported by the liberal intellectual public, and by formalist constraints of distanced builders as well) and, lastly, a radically innovative strategy, distant from tradition and the conventional language of sacral architecture. Within the first strategy, the ideological precondition of the Church authority for nationally recognizable temples is consistently respected, while the same request is being somewhat neglected within the second and third strategy, in favour of more original postmodern interpretations. Although due attention is declaratively paid to the urban integration of new churches in the immediate environment, the very practice is burdened by improvisations and ignorance, and even by impermissible disinterest for the basic urban planning principles. Author's paroxysm of monologically focused builders, encouraged by the clergy's megalomania, mainly results in urbanistically inappropriate and degradative solutions. Insufficient care is dedicated to landscape positioning of new temples and to the terms of perceiving them from important communicational and visual checkpoints. Hence the few critics of such the situation have justifiably concluded that the importance of temples in visual representation of a city is not understood in contemporary Serbian architecture. With the passage of time and by establishing the adequate historical distance, the conclusions regarding the influence of contemporary Orthodox architectural strategies on the environmental development in Serbia, will be considerably more complete. Multidisciplinary considerations of individual examples of that civilizational complex process will also, in more detail, highlight its general and controversial course.

Key words: architecture, church, stylistic strategies, tradition, innovation

(KATEGORIJA ČLANKA: NAUČNI ČLANAK – ORIGINALNI NAUČNI RAD)